

УДК 94(477.54):[352.77:616.912]«185/191»

І. М. Логовський
Національний університет цивільного захисту України

РОБОТА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ЗЕМСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ЕПІДЕМІЙ ВІСПИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглядається діяльність місцевих органів влади та земств Харківської губернії щодо запобігання та припинення епідемій віспи у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, що мали найвищі показники дитячої смертності. Проаналізована ефективність заходів місцевої влади з організації щеплення проти віспи, створення спеціальних протиенідемичних загонів, обліку хворих, встановлення шляхів поширення хвороби, налагодження виробництва вакцини проти віспи.

Ключові слова: Харківська губернія, місцеві органи влади, земства, щеплення проти віспи, протиенідемичні загони, «коров'ячий детрит».

В статье рассматривается деятельность местных органов власти и земств Харьковской губернии по предотвращению и прекращению эпидемий оспы во второй половине ХІХ – в начале ХХ века, которые имели наивысшие показатели детской смертности. Проанализирована эффективность мероприятий местной власти по организации оспопрививания, созданию специальных противоэпидемических отрядов, учета больных, выяснению путей распространения болезни, налаживанию производства вакцины против оспы.

Ключевые слова: Харьковская губерния, местные органы власти, земства, прививки против оспы, противоэпидемические отряды, «коровий детрит».

In this article the author researches the work of local authorities and zemstvo of Kharkov guberniya on preventing and curbing the epidemics of smallpox (in the end of ХІХ — the beginning of ХХ centuries), which had the highest rate of infant mortality. The author analyzes the effectiveness of measures, taken by the local authorities on organizing vaccination against smallpox epidemic, creating of special anti-epidemic stations, registration of patients, discovering pathways of disease, organizing the production of smallpox vaccine.

Keywords: Kharkiv guberniya, local authorities, zemstvo, vaccination against smallpox, anti-epidemic stations, «cow detritus».

Швидкий розвиток економіки в Російській імперії другої половини ХІХ ст. обумовив значні демографічні зміни в нашому краї. На Харківщину в пошуках роботи прямували людські потоки з багатьох регіонів Російської імперії. Це призвело до значного скупчення населення, і, відповідно, створило сприятливі умови для поширення епідемичних захворювань.

У ті роки найвищі показники смертності, особливо дитячої, у Харківській губернії мала віспа. Значний відсоток хворих, що вижили, втрачали зір назавжди, ставали непрацездатними, що в свою чергу, підвищувало соціальну напругу. Такий стан не міг не непокоїти місцеві органи влади. Вони робили все можливе, щоб ліквідувати умови появи віспи, запобігти епідемії, а якщо вони все ж починались – локалізувати їх та якомога швидше припинити.

Проблеми боротьби з епідеміями актуальні і сьогодні, і, безперечно, лишатимуться актуальними в найближчому майбутньому. Остаточню віспу було подолано 1973 р. Проте останні роки в Україні точаться гострі дискусії щодо обов'язкової вакцинації всіх дітей від епідемичних захворювань з високим рівнем смертності, виробництва вакцин, обліку хворих тощо. Тому цікаво і корисно вивчити досвід та наслідки боротьби місцевих органів влади та земств з віспою,

смертність від якої сягала 90 % в одній з найбільших губерній півдня Російської імперії – Харківській.

© Логовський І. М., 2013

Актуальність даного дослідження обумовлюється і тим, що цей бік діяльності місцевих органів влади та земств Харківської губернії лишався поза увагою дослідників. Окремі аспекти висвітлено в працях Д.І. Багалея [1], О.А. Грандо [14], М.Н. Соловйова [23; 24], С.А. Томіліна [25; 26; 27], але вони розглядають майже винятково медичні заходи та діяльність лікарів.

Створенню загальнодержавного санітарного регламенту та протиепідемічного законодавства присвячено праці К.Г. Васильєва [2], П.С. Заблудовського [15; 16], Б. Д. Петрова [19; 20; 21]. У цілому ж радянська історіографія негативно оцінювала результати боротьби з епідеміями в губерніях України до Жовтневої революції, що було зумовлено ідеологічними підвалинами. Визнаючи досягнення окремих лікарських установ, діячів медицини, радянська історіографія не приділяла уваги зусиллям та успіхам місцевого адміністративного апарату та самоврядних органів у цьому напрямі.

Останніми роками з'явилася значна кількість робіт вітчизняних істориків, присвячених діяльності місцевих органів влади та земств регіонів України, зокрема Харківщини [17; 22; 31; 32; 33]. Але заходи з боротьби з епідемічними захворюваннями, зокрема віспою, висвітлені недостатньо та потребують додаткового вивчення.

Джерельна база нашого дослідження ґрунтується на віднайдених нами в Державному архіві Харківської області документах, що вперше вводяться до наукового обігу. Ці документи, а також опубліковані матеріали губернського земства висвітлюють роботу місцевих органів влади та земств Харківщини з боротьби з віспою [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 18; 28; 29; 35].

Організацію заходів щодо запобігання та ліквідації віспи було покладено на адміністративних посадовців – губернатора, поліцмейстера, голів повітових міст тощо. Після Земської реформи провідну роль у цій роботі почали відігравати місцеві самоврядні органи: губернські та повітові земські збори, міські думи та їх постійно діючі розпорядчі органи – губернська та повітові земські управи, міські управи.

Ще 1811 р. за наказом губернатора на Харківщині створили Віспяний комітет у складі губернатора, віце-губернатора, харківського міського голови, інспектора лікарської управи та голови губернської палати державного майна, проте до впровадження вакцинації діяльність комітету виявилась малоефективною [3, с. 216]. З 50-тих років XIX ст. в Росії вже проводили щеплення проти віспи, але не було кінцевих даних щодо його ефективності. Тому за розпорядженням губернатора Харківська духовна консисторія 6 січня 1850 р. зобов'язала священників скласти списки дітей, яким зробили щеплення, та тих, що померли від віспи, і надати їх до Харківської лікарської управи. Щеплення робили дітям від 6 місяців, але воно не було обов'язковим. 9 травня 1850 р. Харківський губернатор на виконання наказу МВС зобов'язав Харківську лікарську управу перевірити ефективність щеплення в повітах. Лікарська управа призначила спеціального уповноваженого, члена губернського віспяного комітету [35, ф. 12, оп. 1, спр. 1441]. Перевірка показала, що щеплення в повітах проводилося повільно і тому не давало бажаних результатів. Щепленням державних селян опікувалася Харківська палата державного майна, але ситуація погіршилася після скасування кріпосного права, коли місцева адміністрація майже зовсім втратила контроль за щепленням колишніх кріпаків. У той же час в цілому в Російській державі масштаб епідемії лишався загрозливим. Тільки з 1863 р. по 1872 р. в імперії на віспу хворіло 115576 осіб, 22819 з яких померли, і хвороба не минула жодну з 56-ти губерній [3, с. 286]. Тому 6 серпня 1865 р. цар Олександр II видав «Высочайшее повеление о введении в России повсеместного оспопрививания» [30, с. 388]. На виконання цього закону 10 січня 1866 р. харківський губернатор видав циркуляр про покращення віспяного щеплення селян, що вийшли з кріпацтва. Згідно з циркуляром, відтепер відповідальність за щеплення покладалась на самоврядні органи. Місцеві громади під керівництвом волосних правлінь обирали одну особу для щеплення на 500 душ селян. Її звільняли від усіх податків та повинностей, у тому числі й рекрутської. Грошове утримання та необхідні медичні інструменти спеціалісти зі щеплення

отримували за рахунок громади [35, ф. 4, оп. 12, спр. 588, арк. 22]. Контроль за виконанням циркуляру губернатор поклав на земські управи та мирових посередників, яких зобов'язав щомісячно надсилати довідки до лікарського відділення губернського правління щодо кількості щеплених дітей усіх суспільних станів [35, ф. 4, оп. 13, спр. 407, арк. 293]. З метою більш ретельного контролю такі ж довідки зобов'язали надсилати і повітових лікарів. Спеціалісти зі щеплення, які зробили процедуру 2000 душам, за клопотанням повітових лікарів нагороджували урядовою грошовою премією [35, ф. 4, оп. 13, спр. 407, арк. 3]. Але дуже повільно вирішувалася проблема щеплення проти віспи в ряді міст: міщани та духовенство часто довго не могли обрати зі своєї громади особу для здійснення щеплення. У таких випадках у містах спеціалістів зі щеплення згідно з розпорядженням губернатора від 22 березня 1866 р. адміністративно призначав головний лікарський інспектор губернського правління за рекомендацією повітового лікаря (як 1866 р. у Лебедині, Куп'янську та Вовчанську) [35, ф. 4, оп. 12, спр. 588, арк. 315]. Значно стримував боротьбу місцевої влади з віспою той факт, що імперська влада так і не зробила щеплення обов'язковим за законом.

Певний час для місцевої адміністрації та земств лишались невідомими шляхи розповсюдження віспи. Тому наказом Харківського губернського правління від 14 лютого 1870 р. лікарів зобов'язали дослідити шляхи передачі хвороби [35, ф. 4, оп. 25, спр. 17, арк. 7]. У результаті досліджень лікарі з'ясували, що головний шлях розповсюдження віспи – безпосередній контакт з хворими або їх речами. На основі цих даних повітові поліцейські правління зобов'язали членів волосних правлінь, десяцьких та сотників щоденно обходити оселі хворих і слідкувати, щоб хворі не спілкувалися зі здоровими. Ефективних засобів лікування віспи на той час не існувало, тому зі спалахом епідемії місцева влада боролася шляхом локалізації: ізоляції хворих, карантину та природного припинення.

Епідемії віспи, як правило, починалися в повітах. Першу допомогу хворим надавали волосні фельдшери [35, ф. 4, оп. 11, спр. 425, арк. 7]. Так, для припинення епідемії, що розпочалася взимку 1870 р. у Харківському та Богодухівському повітах, за наказом губернатора від 27 лютого 1870 р. створили «летючі загони» з 3 фельдшерів. Вони прибували у волості, де розпочиналась епідемія, ізолювали хворих у приймальних палатах фельдшерських пунктів або помешканнях та надавали медичну допомогу. Місцеві фельдшери та дільничні лікарі активізували щеплення, на допомогу їм виїжджали обрані повітовими управами добровольці – санітарні попечителі. Священики місцевих парафій роз'яснювали населенню заходи безпеки від зараження та необхідність щеплення, доповідали лікарям про кількість хворих та померлих. У школах лікарі оглядали всіх дітей та робили щеплення тим, хто ще не проходив процедуру. Повітові земські управи відправляли у волості, що були охоплені епідемією, стільки «лімфи» (так у той час називали рідину для щеплення – коров'ячий детрит), скільки було потрібно. На містах контроль за локалізацією епідемії губернатор поклав на повітових голів дворянства [35, ф. 4, оп. 90, спр. 39, арк. 1].

Ця робота адміністрації та лікарів мала позитивні результати. 1871 р. проти віспи прищепили 66654 дитини, 1881 р. – 71047 дітей, 1882 р. – 126362 дитини. 1892 р. прищепили 41317 дітей, 1897 р. – 33528 дітей, 1902 р. – 23741 дитину. Зменшення кількості щеплених дітей пояснюється тим, що переважна більшість населення губернії вже пройшла щеплення. Але, за даними земських повітових лікарів, 10–15% новонароджених не проходили щеплення проти віспи. По-перше, це було обумовлено тим, що царська влада так і не зробила щеплення проти віспи обов'язковим за законом. По-друге, щеплення не проводилось під час епідемії скарлатини, що з 90-х рр. XIX ст. щорічно лютували у більшості повітів губернії.

Накопичений досвід боротьби з віспою влада втілила у інструкції спеціалістам зі щеплення, яку 19 березня 1910 р. затвердила лікарська комісія губернського земства. Згідно з постановою щеплення робили всім новонародженим, усім не щепленим, усім, в кого щеплення не вдалося з причин поганої якості лімфи. Як і раніше, щеплення проводили тільки добровільно і безкоштовно. Але щоб створити додатковий матеріальний стимул фельдшерам та спеціалістам зі щеплення, ще з жовтня 1904 р. місцева влада на рівні повітів впровадила доплати. Так, Куп'янська та Лебединська повітові земські управи за одне вдале щеплення сплачували 4 коп. [28, с. 168].

Крім того, деякі волосні правління з власної ініціативи сплачували фельдшерам за щеплення додаткові премії. Наприклад, за період 1904–1910 рр. у селах Вільшани, Боровеньки, Терни, Буймері Лебединського повіту такі премії становили від 12 до 30 крб. на рік одному фельдшеру (на той час середня ціна однієї корови). Планові щеплення в масштабах губернії проводили навесні лікарі та спеціалісти зі щеплення, не менше 25 днів на місяць та не менше 5 годин на день. Щеплення робили навіть у святкові дні (як у Зміївському та Ізюмському повітах навесні 1909 р.), за винятком останніх 3-х днів Страсного тижня, перших 3-х днів Великодня та дванадесятих свят [28, с. 168]. У разі епідемії дільничні лікарі та спеціалісти зі щеплення робили процедуру скільки потрібно у будь-яку пору року. Наприклад, коли в грудні 1910 р. епідемія віспи розпочалась у густонаселених Сумському та Охтирському повітах, щеплення проводили з грудня 1910 р. по квітень 1911 р., до повного припинення епідемії. Коли ж можливостей місцевих лікарів не вистачило, на допомогу їм виїхав епідемічний персонал губернського земства. Щеплення проводили за метричними виписками священників або волосних правлінь, через 7 років робили повторне щеплення, для школярів його зробили обов'язковим. Влада зобов'язала лікарів та спеціалістів зі щеплення подавати до повітових земських управ докладні списки – кому, коли і яке робили щеплення (перше, повторне або ревакцинацію) [28, с. 171-173]. Крім священників, роз'яснювальну роботу серед населення з профілактики віспи зобов'язали проводити лекторів (як правило, студентів-медиків), призначених повітовими земствами.

Та збільшення обсягів вакцинацій поставило перед місцевою владою проблему забезпечення віспяним детритом. Тому згідно з рішенням губернських земських зборів від 25 вересня 1909 р. при бактеріологічній станції губернського земства влаштували «оспенный телятник», де налагодили масове виробництво коров'ячого детриту. Так, 1915 р. вироблено 118241 пляшечок детриту (одна пляшечка – 10 доз для щеплення), 77670 пляшечок передали земству, що повністю задовольняло потреби Харківщини, решту продали в інші губернії [18, с. 89].

Завдяки зусиллям місцевої адміністрації та земств протягом 30 років (з 1882 р. по 1910 р.) кількість захворювань на віспу зменшилась у 10 разів і не перебільшувала 0,12–0,15% населення губернії (підрахунки автора) [34, 1882–1910]. Цей рівень захворювання відповідав середньому показнику 9-ти українських губерній та був нижчий, ніж у середньому по Росії (0,2%), при тому, що Харківська губернія була однією з найбільш густонаселених в імперії [3, с. 287-288].

Таким чином, завдяки роботі місцевих органів влади та земств Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. було налагоджено масову вакцинацію населення, створено власне виробництво детриту, розроблено та впроваджено систему карантинних заходів для локалізації епідемій. Головною перешкодою подолання віспи лишалась необов'язковість щеплення, але це виходило за межі компетенції місцевої адміністрації та земств. До середини 60-х років XIX ст. роботу з запобігання та припинення віспи очолювала та проводила органи місцевої влади. Після земської реформи місцева адміністрація здійснювала лише загальний контроль, а протиепідемічну роботу та її фінансування виконували земства.

Література

1. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1765 по 1905) : в 2 т. – Х.: Тип.-лит. Зильберберга, 1912. – Т. 2 (XIX – начало XX века). – 973 с.
2. Васильев К. Г., Гольд Э. Ю. История санитарно-карантинного законодательства // Советское здравоохранение. – 1976. – № 5. – С. 46-51.
3. Васильев К. Г., Сегал А. Е. История эпидемий в России. – М.: Наука, 1960. – 623 с.
4. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1900. – 750 с.
5. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1901. – 472 с.
6. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1902. – 797 с.
7. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1903. – 828 с.

8. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1904. – 346 с.
9. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1905. – 1016 с.
10. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип.-лит. «Печатное дело», 1906. – 1021 с.
11. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1907. – 973 с.
12. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1908. – 730 с.
13. Врачебная хроника Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. – Х. : Тип.-лит. «Печатное дело», 1909. – 815 с.
14. Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. – К. : Здоров'я, 1975. – 198 с.
15. Заблудовский П. Е. Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены. Вопросы общественной медицины. – М. : Медгиз, 1956. – 248 с.
16. Заблудовский П. Е. Развитие медицинской статистики. Исторический обзор. – М.: Медицина, 1964. – 279 с.
17. Католик А. Земсько-медична кадрова політика у Чернігівській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 87. – Сер.: Історичні науки. № 8. – Чернігів, 2011. – С. 183-186.
18. Отчет о ветеринарно-санитарном состоянии Харьковской губернии (за 1915 г.) / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Печатня Яковлева, 1916. – 90 с.
19. Петров Б. Д. Очерки истории гигиены и санитарии в России (до 1861 г.). – М. : Медицина, 1963. – 306 с.
20. Петров Б. Д. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К.: Госмедиздат УССР, 1954. – 193 с.
21. Петров Б. Д. Противоэпидемическое законодательство в России // Микробиология, эпидемиология и иммунология. – 1995. – № 7. – С. 48-54.
22. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Х.: ХДМУ, 2007. – 345 с.
23. Соловьев М. Н. Борьба с заразными болезнями при царе и тепер. – Х. : Научная мысль, 1928. – 21 с.
24. Соловьев М. Н. Из прошлого и настоящего по борьбе с эпидемиями на Украине // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 16-28.
25. Томилин С.А. К вопросу о качественном улучшении земской медицинской помощи // Врачебная газета. – 1912. – № 45. – С. 4-5.
26. Томилин С. А. О санитарном состоянии сельских жилищ и мерах к улучшению жилищных условий // Труды XI губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии 20-29 марта 1914 г. Т. 4. – Екатеринослав, 1914. – С. 117-131.
27. Томилин С. А. Роль земского врача в профилактике и борьбе с эпидемиями. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1910. – 138 с.
28. Труды врачебного совета Харьковского уездного земства (за 1910 г.). – Х. : Печатня Яковлева, 1911. – 259 с.
29. Труды врачебного совета Харьковского уездного земства (за 1912 г.). – Х. : Печатное дело, 1913. – 127 с.
30. Фрейберг Н. Г. Врачебно-санитарное законодательство в России. Узаконения и распоряжения правительства по гражданской, медицинской, санитарной и фармацевтической частям, опубликованные по 1 января 1913 г. – СПб.: Практическая медицина, 1913. – 1071 с.
31. Циборовський О. М., Сорока В. М., Гарнець О. О. Розвиток земської медицини та її санітарної організації як втілення у практику соціально-медичних ідей // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2008. – № 4. – С. 45-52.
32. Чорний Д. М. Вовчанська міська дума на початку XX ст.: складнощі становлення самоврядування // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2012. – № 1006: Серія: Історія України. Українознавство: історія та філософські науки. – Вип. 15. – С. 22-26.
33. Чорний Д. Выделение городов в самостоятельные земские единицы: причины обострения противостояния городов и земств накануне Первой мировой войны // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 87. – Сер.: Історичні науки. № 8. – Чернігів, 2011. – С. 220-223.

34. Харьковский календарь на 1882–1910 гг. – Харьков: Тип. губернского земства, 1883–1911.
35. Державний архів Харківської області.